
СУХОПАРА І.Г.,
старший викладач,
кафедра початкової освіти
та методик гуманітарних
дисциплін,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено вікові та психологічні особливості формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності як важливої якості особистості.

Ключові слова: толерантність, формування толерантності, вікові та психологічні особливості.

В статье рассмотрены возрастные и психологические особенности формирования толерантности у младших школьников во внеурочной деятельности как важного качества личности.

Ключевые слова: толерантность, формирование толерантности, возрастные и психологические особенности.

The article considers the age and psychological characteristics of the formation of tolerance among junior schoolchildren like important personality traits.

Key words: tolerance, forming of tolerance, the age and psychological characteristics.

Постановка проблеми. Процеси інтеграції та демократизації, які відбуваються у сучасному світі ведуть до зіткнення різних держав, культур, людства. Мирний розвиток країн можливий лише за умови визнання принципів рівних прав і рівних цінностей, толерантного ставлення до різних проявів людської самобутності. Проблема мирного співіснування є актуальною і для України, оскільки Україна є багатонаціональною і багатоконфесійною державою з різними політичними поглядами. Труднощі у взаєморозумінні на ґрунті расових, національних, політичних, статусних, майнових, вікових, статевих розбіжностей, які ведуть до росту соціальної та психологічної напруженості, культурної нетерпимості, міжетнічної агресії неможливо подолати тільки шляхом політичних та економічних рішень. Необхідно формувати толерантність, навчити людей ефективно і мирно взаємодіяти під час розв'язання тих складних питань, які ставить сучасне життя. Тому проблема толерантного ставлення до оточуючих стає сьогодні важливою суспільною проблемою.

Відповідно актуальним освітнім завданням постає виховання особистості, здатної виявляти готовність до розуміння і поваги до себе та іншого, терпимість до інакомислення, співпраці на засадах взаєморозумін-

ня, злагоди, толерантності. Важливим напрямом роботи школи стає формування толерантності в учнів, оскільки, як засвідчує досвід, в межах традиційного навчання стихійно цей процес не відбувається. Розпочинати його доцільно саме в початковій школі. Виявлення вікових, психічних особливостей дітей молодшого шкільного віку допоможе з'ясувати механізм і психолого-педагогічні умови формування основ толерантності в учнів початкової школи у позаурочній діяльності.

Аналіз публікацій і досліджень. В теорії сучасного наукового знання мають місце різні підходи до розуміння феномену «толерантність» через його багатогранність. Толерантність розглядається в філософському, політичному, медико-біологічному, етичному, соціальному, психологічному і педагогічному аспектах. Дослідження інших наук збагатили і дали можливість більш ґрунтовно і різнобічно розкрити сутність поняття «толерантність». Аналіз досліджень показує, що педагогічний контекст проблеми толерантності та її виховання у молодших школярів недостатньо вивчений.

Значення толерантності в сучасному суспільстві досліджували філософи Р. Валітова, В. Лекторський, М. Мchedлов, В. Тишков, М. Уолцер, соціологи О. Швачко, психологи А. Асмолов, І. Бех, С. Бондирева, О. Клепцова, О. Кононко, Г. Солдатова, педагоги Б.

Вульфів, А. Погодіна, П. Степанов. Окремі теоретичні питання щодо визначення сутності, змісту, структури та критеріїв толерантності у школярів висвітлюються у працях Л. Бернадської, О. Гриви, О. Доукіної, В. Киричок, Д. Колесова, К. Чорної, В. Шаліна, О. Щеколдіної та ін. Проблемам виховання толерантності дітей молодшого шкільного віку присвячені роботи Т. Гурової, С. Герасимова, О. Крушельницької, Е. Койкової, О. Савченко.

Проблема виховання толерантності охоплює широкий аспект вирішених питань. Однак ще недостатньо висвітлено вплив вікових особливостей розвитку дитини молодшого шкільного віку на процес формування основ толерантності у позаурочній діяльності.

Мета статті полягає у висвітленні вікових, психологічних, педагогічних особливостей формування толерантності як соціально-ціннісної якості особистості у дітей молодшого шкільного віку у позаурочній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Методологічною основою дослідження є положення філософської та психолого-педагогічної науки про соціальну сутність особистості, її цінності й ціннісні орієнтації (С. Архангельський, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Рубінштейн, В. Франкл, Е. Фром); погляд на дитину як на суб'єкт діяльності та спілкування (О. Киричук, О. Сухомлинська); про механізми трансформації суспільних цінностей в особистісні надбання (І. Бех, Б. Ліхачов, І. Мар'єнко, Р. Немов); теорія формування особистості дитини молодшого шкільного віку (Л. Божович, Д. Ельконін, Е. Еріксон, Л. Кольберг, В. Мухіна), Декларація принципів толерантності.

У педагогічному контексті толе-

рантність трактується такими дослідниками як О. Асмолов, І. Бех, С. Бондирева, Д. Колесов, А. Петровський, Г. Солдатова, Л. Шайгерова як: соціальна цінність; норма соціального життя; культура толерантної свідомості; суб'єкт-суб'єктна взаємодія; якість особистості; принцип гуманістичного виховання. Поняття «толерантність» розглядається нами як важлива *соціальна загальнолюдська цінність*; як компонент *активної життєвої позиції* особистості, яка має систему цінностей та інтересів і готовність їх захищати, одночасно з повагою ставитись до позицій і цінностей інших людей, взаємодіяти з ними на основі злагоди і порозуміння; як *якість особистості*.

Поділяючи думку науковця Койкової Е. І. щодо формулювання поняття «толерантність молодшого школяра» як потребу й готовність учня початкових класів до конструктивної взаємодії з однолітками незалежно від національної, соціальної, релігійної приналежності; прийняття, розуміння та інтерес до культури і традицій різних народів [5, с. 7]. Російський дослідник С. Герасимов розуміє виховання толерантності у молодших школярів як цілеспрямований, планомірно організований професіонально компетентним учителем першої ступені загальної освіти процес формування в учнів толерантності: терпимого ставлення до іншого роду поглядів, нравів, звичок, поваги до особливостей різних народів, націй, релігій; процес розвитку толерантної свідомості, світогляду, почуттів, якостей особистості молодшого школяра, а також здібності до толерантної взаємодії на основі використання системи педагогічних засобів. [3, с. 146]. ми розуміємо виховання толерантності в учнів як процес взаємодії вихователя і вихованців з метою формування толе-

рантності як соціальної загальнолюдської цінності, особистісної якості, яка буде виявлятися у поведінці та вчинках учнів, ставленні до оточуючих на основі поваги та розуміння точки зору іншого. Формування основ толерантності у молодших школярів розглядаємо як початковий, пропедевтичний етап виховання толерантності, її становлення і розвитку в ході спеціально організованої діяльності з молодшим школярами.

Широкі можливості для формування основ толерантності в учнів початкової школи дає творчо організована і проведена позаурочна діяльність, яка розглядається як організація у позаурочний час різноманітних видів діяльності та спілкування, що забезпечують виховання й соціалізацію школярів. Позаурочна діяльність дозволяє дітям бути активними учасниками, виявляти свої творчі здібності, розкривати таланти, які не можуть розкрити у навчальній діяльності, отримувати нову, невідому раніше інформацію, спробувати себе в різних ролях, збагачувати свій життєвий досвід, вчитися спілкуватися та конструктивно взаємодіяти з іншими, підвищувати власну самооцінку.

Необхідною умовою формування толерантності у позаурочній діяльності є розуміння і врахування вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку. Психологи (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Кононко, О. Люблінська, О. Скрипченко) визначають *молодше шкільне дитинство як період* інтенсивного розвитку почуття довіри, здатності до співпереживання, сприйнятливості і вразливості, формування емоційно-почуттєвого ставлення до оточуючої дійсності, переходу поверхневих переживань до світу глибоких почуттів, виникає новий рівень самосвідомості.

Дослідження проблеми показало, що молодший шкільний вік виявляється найбільш сенситивним для формування толерантності. Як зазначають науковці, такі особистісні новоутворення молодшого школяра як довільність психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія, які допомагають учню стати суб'єктом поведінки і спілкування; інтелектуалізація життя дитини (керування не тільки своїми почуттями, а й розумом при оцінці життєвих ситуацій, власного внутрішнього життя); більш системний і змістовно диференційований процес індивідуалізації особистості, коли дитина прагне виявити себе, виокремити своє «Я», протиставити себе іншим [4, с. 90] найбільше впливають на формування толерантності.

Ефективне формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності неможливе без врахування вікових особливостей, які відображають стійкі якості та риси особистості, властиві дітям молодшого шкільного віку. Категорію «особливості» трактують у педагогічній науці як специфічні риси. Серед особливостей формування толерантності як виховного процесу можна виділити педагогічні, вікові, специфічні, властиві лише процесу формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності. Обґрунтуємо та розглянемо кожен групу окремо. Перша група – це педагогічні особливості, які властиві виховному процесу загалом, а отже і процесу формування толерантності. До них можна віднести:

1. Цілеспрямованість. Мета формування толерантності у дітей молодшого шкільного віку – розвиток толерантної особистості. Для її досягнення необхідно вирішити такі завдання: розкриття культурних, соціальних,

політичних, національних, економічних і релігійних джерел толерантності; попередження інтолерантності, насилля, нетерпимості, непримиренності; організація позитивного досвіду толерантності, тобто досвіду співіснування різного; формування у молодших школярів уявлення про їх права і свободи та права і свободи оточуючих; розвиток толерантності як якості особистості, як принципа людських взаємовідносин; розвиток вмінь поважати свою гідність та гідність іншої людини, особисту думку; встановлення позитивних взаємостосунків з іншими людьми; поважливе ставлення до представників іншої нації, віросповідання та інше; конструктивно виходити з конфліктних ситуацій; виражати свої почуття й переживання без агресії; будувати свою поведінку та діяльність без тиску, насилля; довіряти іншій людині; вислуховувати й розуміти іншого; емпатія; заохочення бажання до взаємодії з іншими людьми. Мета формування толерантності характеризується гармонією соціальних та індивідуальних цілей, завдань, співробітництвом у їх досягненні.

2. Багатофакторність. На процес формування толерантності у молодших школярів впливають різноманітні об'єктивні та суб'єктивні фактори: родина, друзі, окремі педагоги, вся школа в цілому, все суспільство з його виховними інститутами. Встановлено, що чим більше збігаються впливи організованої виховної діяльності й об'єктивних умов, тим успішніше здійснюється процес формування толерантності особистості.

3. Довготривалість. Процес формування толерантності вимагає досить тривалого проміжку часу, він відбувається протягом всього життя. При цьому змінюється лише роль і співвідношення різних виховних факторів.

4. Безперервність. У процесі формування толерантності відбувається систематична регулярна взаємодія вихователів і вихованців. Виховні впливи молодші школярі відчувають не лише в момент реалізації виховної дії.

5. Двосторонній характер взаємодії. Процес формування толерантності здійснюється в двох напрямках: від вихователя до вихованця – прямий зв'язок, результатом чого є послідовність взаємопов'язаних виховних ситуацій; від вихованця до вихователя – зворотній (суб'єкт-суб'єктні стосунки), який дозволяє будувати кожну виховну ситуацію з урахуванням попередньої.

6. Діалектичність. Процес формування толерантності знаходиться у безперервному розвитку, динамічності, рухливості, мінливості.

7. Комплексність. Особистість формується в цілому, певні риси та якості розвиваються не по чергово, а одразу, комплексно. Цілі, завдання, зміст, форми і методи виховання толерантності повинні підпорядковуватися ідеї цілісності формування особистості, тобто педагогічний вплив повинен мати комплексний характер. Однак, на певному етапі увага до вирішення завдань виховання толерантності може посилюватися. Усі виховні завдання в міру розвитку людини ускладнюються і поглиблюються.

8. Ступінчастий характер.

9. Непомітність і віддаленість результатів виховання. Між педагогічними впливами і проявом толерантних або інтолерантних вчинків, дій лежить довгий період формування цінностей, утворення необхідних якостей особистості. Результати виховання толерантності не завжди відразу помітні для зовнішнього сприймання.

10. Спрямованість на перспективу.

Результати формування толерантності молодших школярів спрямовані на майбутнє. Толерантність як важлива гуманна цінність, якість буде потрібна не лише зараз, а в подальшому житті.

Вікові особливості відображають стійкі якості та риси особистості, які властиві дітям молодшого шкільного віку, визначаються поєднанням внутрішніх умов розвитку, тобто певним рівнем розвитку психічних процесів, рис особистості (пам'ять, мислення, почуття, увага, воля, мотиви та інше) і зовнішніх умов життя, змістом, формами діяльності дітей, їх оточенням. Вікові особливості включають фізіологічні та психічні особливості дітей молодшого шкільного віку, які впливають на процес формування толерантності учнів.

Психічні особливості формування толерантності у молодших школярів пов'язані з особливостями розвитку психіки в даному віці. Вікові особливості психічного розвитку – типові ознаки розвитку психіки в певному віковому періоді, що виступають нормативами для визначення темпів психічного розвитку індивіда. До них можна віднести наступні.

1. У дітей молодшого шкільного віку відбувається зміна співвідношення нервових процесів збудження і гальмування: ще велика схильність дітей до збудження, але вже значне місце належить процесам гальмування. Відповідно, створюється сприятлива основа для формування у молодших школярів свідомої регуляції своєю поведінкою, що є важливим для виховання толерантності.

2. Основними новоутвореннями даного віку стають довільність, велика опосередкованість психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія. Розвиток у молодшому шкільному

віці довільних психічних процесів дає змогу дітям планувати свої вчинки та співвідносити їх зі своїми можливостями, визначати мету, ставити завдання, шукати способи їх реалізації. Поведінка із ситуативної набуває довільний характер. Довільність поведінки виявляється у різних формах внутрішньої та зовнішньої діяльності. Це довільні психічні процеси, свідомий вибір, підпорядкування мотивів, дії за інструкцією, за взірцем. У поведінці молодшого школяра перестає домінувати спонтанна реакція на ту чи іншу життєву ситуацію, що дає можливість свідомо керувати своєю поведінкою, що буде сприяти формуванню толерантності.

3. Важливим віковим новоутворенням є здатність дітей молодшого шкільного віку до підпорядкування мотивів. Діяльність та поведінка дітей залежить від системи мотивів, серед яких, за умови правильного виховання, починають домінувати суспільно-значущі мотиви, соціальні почуття. Вони формуються в процесі суспільно корисної діяльності дітей та дорослих й виявляють потребу зробити щось потрібне заради інших. Якщо чутливі почуття, співпереживання стають мотивами вчинку, вони можуть впливати на формування глибинної та важкої для вивчення та зовнішнього втручання моральної спрямованості особистості. Однак, спонтанного виникнення співчуття, любові до ближнього, бажання допомогти йому не виникає. Позитивне емоційне ставлення до оточуючих залежить від характеру їх діяльності та розвивається в умовах цілеспрямованого педагогічного керівництва. Воно має бути спрямоване на формування соціальної орієнтації, спрямованої на оточуючих. Цьому може сприяти організація продуктивної діяльності, яка потребує взаємоді-

помогти, поєднання зусиль у досягненні значущої мети.

4. Основним видом мислення в молодшому шкільному віці стає наочно-образне, хоча на початку навчання ще залишаються елементи наочно-дієвого. Наприкінці даного періоду розвитку великого значення набуває словесно-логічний тип мислення особистості. Необхідно зазначити значний прогрес у розвитку розумових операцій молодших школярів. Відбувається швидко засвоєння й активне використання дитиною мовлення як засобу мислення. Словесно-логічний тип мислення буде допомагати дитині робити вибір на користь толерантних вчинків.

5. У молодшому шкільному віці спостерігається подальше збагачення емоційної сфери учня, її вразливість та розвиток у бік більшої усвідомленості, стриманості, довільності. Це дозволяє виявляти свої емоції, висловлювати почуття, контролювати вчинки.

6. У даному віці значні зміни відбуваються у вольовій сфері особистості. У вольових вчинках учнів початкової школи велику роль відіграють почуття, які не рідко стають мотивами поведінки. Розвиток волі й почуттів на даному етапі відбувається у постійній взаємодії. У процесі навчання й виховання вольові якості молодшого школяра вдосконалюються. Діти починають виявляти цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, витримку, самовладання, дисциплінованість. Що є важливим для формування толерантності.

7. Мотиваційно-потребова сфера молодших школярів розвивається, формуються вольові якості особистості, з'являється витримка, самостійність, пробуджуються почуття гордості, сорому, відповідальності,

розвиваються навички самоконтролю, самооцінки [4, с. 90]. Це дозволяє формувати почуття власної гідності, впевненості в собі, здатності до самопізнання, саморозвитку.

8. Визначну роль у моральному становленні особистості відіграє потреба у спілкуванні з оточуючими, дорослими та ровесниками. Характер взаємовідношень впливає на спрямованість особистості. Зростає інтерес школярів до оточуючих, до їх ставлення, вчинків, індивідуальних якостей. Для дитини стає важливою можливість обговорення своїх вчинків із оточуючими, визначення змісту та моральної оцінки життєвих ситуацій, особистих переживань. Цьому сприяє взаємний прояв чуйності, толерантності під час спільної діяльності, де регулятором учнівських відношень стає мотиваційний компонент. Позитивні відносини можливо створити за допомогою ідентифікації, толерантним стосункам, демократичному стилю спілкування, суб'єкт-суб'єктним відносинам.

Важливими для формування толерантності у молодших школярів є особливості, які властиві саме процесу виховання толерантності у позаурочній діяльності в початковій школі. До них можна віднести такі особливості.

1. Нова позиція учня досить гостро сприймається дитиною. Школяр усвідомлює важливість, необхідність нових обов'язків, тому сприймає нові вимоги з бажанням і готовністю їх виконувати. Вимоги щодо толерантного ставлення, спілкування, взаємодії з іншими сприймаються з бажанням дотримуватись їх.

2. Наслідкування, як провідна риса молодшого шкільного віку дає можливість дорослим, батькам, учителям показувати зразок толерантної поведінки з іншими. Наслідкування буде

виявлятися і в тому, що діти будуть намагатися поводити себе так, як учні, яких ставлять у приклад. Школярі будуть наслідувати головних героїв художніх творів, фільмів для дітей, мультфільмів.

3. Авторитет вчителя, як центральної фігури для учня початкових класів допомагає закладати основи загальнолюдських цінностей, виховувати гуманні моральні якості, такі як доброта, милосердя, щирість, відповідальність, толерантність, впливати на формування почуття впевненості у собі, власної гідності, самооцінки. Вчитель початкових класів показує зразок для наслідування, організовує толерантне середовище, встановлює толерантне спілкування, показує зразок толерантних відносин. Для цього вчителю потрібно і самому бути толерантним. Толерантний педагог відкритий, упевнений в собі, доброзичливий, виступає порадником, наставником, цінує особистість дитини, намагається розкрити здібності, задатки дитини, будує виховний процес на основі позитивного в дитині, спирається на успіхи.

4. Конкретність дитячого мислення пов'язана з ситуативністю у застосуванні учнями правил поведінки і вимог вчителя. Тому дуже важливо спрямовувати поведінку та діяльність дітей молодшого шкільного віку на користь толерантних дій та вчинків.

5. Для дітей молодшого шкільного віку стає можливою відмова від принадної мети заради діяльності, яка принесе моральне задоволення. Удосконалюються ігрові та трудові навички, сюжети дитячих ігор більш різноманітні. Це призводить до змін у соціальні ситуації розвитку дітей та складає реальні умови активного формування моральних якостей, зокрема, толерантності.

6. Потреба зробити благо іншому викликає дитячу активність. Завдяки цілеспрямованому виховному процесу у молодших школярів розвиваються уявлення про цінність іншої людини, формується потреба в її добробуті. При виникненні ситуації морального вибору «добре» чи «погано», визначною стає домінуюча потреба.

7. В третьому – четвертому класах все більшого значення набуває думка й оцінка ровесників, спілкування з однолітками, ділові зв'язки і дружні контакти починають підкріплюватися моральною поведінкою, глибше починають усвідомлювати відмінності іншої людини, формуються почуття товарищескості, дружби, колективізму, виявляється дружнє ставлення з ровесниками (співчуття, радість, солідарність), що сприяє формуванню відносин на основі поваги, визнання, розуміння іншого, його відмінностей, попередження та мирного розв'язування конфліктів.

Висновки. Виховання толерантності стало нормою загальнолюдських стосунків у сучасному суспільстві, а тому потребує нових підходів до її вивчення, необхідність виховання толерантності в школярів. Для формування основ толерантності в учнів початкової школи надзвичайно важливим є врахування педагогічних, вікових і специфічних особливостей дітей молодшого шкільного віку та побудова процесу виховання толерантності на основі поваги до себе (почуття власної гідності, впевненості у собі, адекватної самооцінки, здатності до самопізнання та саморозвитку) та виховання поваги до іншого (розуміння його позиції, поглядів, почуттів) і побудови взаємодії з ним на основі злагоди, миру, порозуміння, конструктивного діалогу, співпраці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 2. – С. 16 – 25.
2. 2. Богданова О. С. Методика воспитательной работы в начальных классах / О. С. Богданова, В. И. Петрова. – Издание 3-е, доработанное. – Москва : Просвещение, 1986. – 192 с. – (Библиотека учителя начальных классов).
3. 3. Герасимов С. А. Педагогические средства воспитания толерантности у детей младшего школьного возраста : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С. А. Герасимов. – Архангельск, 2004. – 269 с.
4. 4. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. 5. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07. «Теорія і методика виховання» / Койкова Е. І.; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2008. – 20 с.